

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈԽԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՌԱՑԻՈՆԱԼԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԵՏԱԴԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

*Քաղաքակրթության առաջընթացը
հնարավոր չէ ժխտել. ամեն մի նոր
պատերազմում մեզ նորովի են
սպանում:*

Ուիլ Ռոջերս

Ժամանակակից աշխարհում հասարակությունը մտնում է գործառույթային ռիսկային գոտի, որտեղ անկանխատեսելիությունը և դրանով պայմանավորված վարքի անորոշությունը դառնում են գոյության կայուն ձև, կյանքի և կենսագործունեության յուրաքանչյուր կողմը վերածվում է խնդրի: Կայուն ժամանակներին բնորոշ գոյության ինքնաբավությունը փոխարինվում է անգործության, անորոշության, շփոթվածության զգացողությամբ: Միաժամանակ, մարդկային բնության «անավարտությունը» համարձակ և հնարամիտ անձանց առջև բացում է հրապուրիչ ու նոր, անձանոթ հեռանկարներ: Մարդը, ազատագրվելով նախորոշված սոցիալական դերից, դադարում է իր բախտին նայել մարգարեի պես նայելուն և ստանձնում է սեփական ճակատագիրը կռելու պատասխանատվությունը: Նման իրականությունը բնութագրվում է որպես սուբյեկտիվացված և անհատացված ռիսկերի ու հակասությունների ժամանակակից հասարակություն, որտեղ պատմությունը սեղմվում և դառնում է հավերժական ներկա, և որտեղ ամեն ինչ պտտվում է այս կամ այն մարդու սեփական «ես»-ի և անձնական կյանքի շուրջը: Հակասությունների հաղթահարմանը կոչված հաստատությունները վերափոխվում են պրոբլեմներ ծնող սոցիալական ինստիտուտների. մի կողմից՝ մարդուն պարտադրում են ընդունել պատասխանատվության ողջ ծանրությունը, մյուս կողմից՝ նրան հանձնում են իրեն չենթարկվող ուժերի և հանգամանքների տնօրինությանը: Անձնական ու հասարակականը, ինչպես և նախկինում, շարունակվում են կապված մնալ, սակայն մարդու կյանքը քիչ առ քիչ դառնում է ոչ այնքան հասարակության հետ փոխգործակցության, որքան սոցիալականից հրաժարվելու ոլորտ: Փոխակերպվում է մարդկանց հոգեմտակերտվածքը, բյուրեղանում է նոր աշխարհայացք, ձևավորվում է ժամանակակից սոցիումի սկզբունքորեն նոր տիպ, որը ժամանակակից հասարակագիտությունը բնութագրում է որպես «անհատացված հասարակություն»:

Այդ հասարակությանը բնորոշ են հետևյալ երեք հիմնարար հատկանիշները.

- մարդը սոցիալական գործընթացների մեծամասնության նկատմամբ կորցնում է վերահսկողությունը,

- չվերահսկվող փոփոխությունների շարունակական աճը հանգեցնում է անորոշության և անպաշտպանվածության զգացողության,

- հանուն արդյունքների անմիջական ստացման՝ մարդը հրաժարվում է հեռահար նպատակներից, ինչը, պարզունակացնելով գոյությունը, հանգեցնում է ինչպես սոցիալական, այնպես էլ անհատական կյանքի տրոհմանը: «Անհատացումը» մեկընդմիջտ տրված եղելությունից մարդկային ինքնությունը վերափոխում է «խնդրի»¹:

Տեխնոլոգիական լուրջ հազեցվածություն ունեցող, սակայն համակարգային ճգնաժամի մեջ գտնվող «անհատացված հասարակությունում» մի կողմից տնտեսական գործընթացներն անընդհատ և կտրուկ բարդանում են, մյուս կողմից՝ մարդկային գոյությունը դառնում է ավելի ու ավելի հատվածական: Անորոշությունն ամենուր հետապնդում է մարդուն: Իրական աշխարհի զգացողությունը կորցրած մարդիկ կարծես զրկվում են ներկան կառավարելու և սեփական ճակատագիրը վերահսկելու վստահությունից: Ճիշտ է, նրանց սպառնացող աղետներն ու ռիսկերն ունեն կոլեկտիվ, սոցիալական արմատներ, սակայն դրանք յուրաքանչյուրին խոցում են չհամակարգված ձևով, յուրովի: Փորձությունները գուտ անհատական պրոբլեմներ ընկալող բոլոր մարդկանց մեջ առաջացնում են այն կեղծ պատկերացումը, թե դրանց դեմ կարելի է պայքարել մեն-մենակ: Անընդհատ աճող մեծությունը դառնում է գոյության ձև: Նման իրավիճակ ձևավորող անհայտ ուժերը գտնվում են, ինչպես ասում է Մանուել Կաստելլը, «ժամանակակից ժողովրդավարության ցանկացած ինստիտուտի հասանելիության սահմաններից դուրս»: Անորոշության պայմաններում, երբ խիստ նվազում է կանխատեսման հնարավորությունը, իշխանություններն «իրենց հպատակներին արտոնում են խաղալ սեփական խաղերը և մեղադրել հենց իրենց, եթե արդյունքները չեն արդարացնում սպասումները»²: Չ. Բաումանը նշում է, որ ազգային կառավարություններն իրենց ժողովրդին, փաստորեն, այն միտքն են ներշնչում, թե անվտանգության համար պետք է հատուցել, և այդ հատուցումը այլընտրանք չենթադրող կախյալ վիճակն է: Պետության պաշտպանությունը մարդկանց զրկում է ինքնուրույնությունից, միաժամանակ, սակայն, խթանում նրանց ստեղծագործական ակտիվությունը և ճկունությունը՝ դրանով իսկ ապահովելով ռիսկաշատ ձեռնարկներից հաճույք ստանալու բերկրանքը³: Անորո-

¹ Տե՛ս **Иноземцев В. Л.** Судьбы индивидуализированного общества // **Бауман З.** Индивидуализированное общество. М.: "Логос", 2005, էջ XIII:

² **Бауман З.**, նշվ. աշխ., էջ L:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ LI:

շության վիճակում հայտնված մարդը կորցնում է վերահսկողությունը սեփական կյանքի տնտեսական պայմանների նկատմամբ, ինչը նրան պարտադրում է վերանայել նաև սեփական իմաստաարժեքային ողջ համակարգը: Ձգտելով արագորեն հարմարվել փոխակերպվող պայմաններին՝ մարդիկ սկսում են մերժել կայունությունն ու տևականությունը որպես բնականոն գոյության կարևորագույն պայման: Ժամանակների միջև կարծես խզում է առաջանում, ուստի վարքի ավանդական մշտակադապարներով անհնարին է «ապահովագրել սեփական ապագան»: Անհատացված հասարակության մեջ ոչ միայն սոցիալական դիրքերը, այլև այն տեղերը, որոնք ձգտում են գրավել մարդիկ, շատ արագ փոխակերպվում են: Պատահական չէ, որ այս պայմաններում դրանք չեն հասցնում դառնալ կյանքի նպատակ: Հեռահար նպատակներն այլևս պահանջարկ չեն վայելում: Պատկերավոր ասած՝ անընդհատ շարժման մեջ են գտնվում ոչ միայն մարդիկ, այլ նաև «վագրուդիներն» ու անգամ «վերջնագիծը»: Հասարակության մեջ որոշակի տեղի կորուստը դառնում է ընդամենը հերթական փորձառություն, որը ցանկացած մարդու կյանքում կարող է կրկնվել բազմիցս: Նախկին ժամանակներին բնորոշ սոցիալական դիրքի նախորոշումը փոխարինվում է հարկադրական և պարտադիր ինքնորոշմամբ: Նվազում է որևէ տևական և հուսալի կարգավիճակում մարդու գոյության հնարավորությունը: Ծարժունությունն անընդհատ վերարտադրում է ինքն իրեն. բնական վիճակ է դառնում ոչ թե կայուն օթևանի հասնելը, այլ անընդհատ ճանապարհին գտնվելը⁴: Նման պայմաններում բովանդակային այլ ծանրաբեռնվածություն է ստանում ինքնության խնդիրը: Նախկինում դա նման էր ուխտավորի մտահոգությանը. «Ինչպե՞ս այնտեղ հասնել»: Այժմ դա ավելի շատ նման է փաստաթղթեր և բնակության մշտական վայր չունեցող թափառաշրջիկների առջև ծառացած գերինդրի. «Ո՛ր գնալ, որտե՞ղ կհասնեմ այս ճանապարհով գնալու դեպքում»: Խնդիրը ոչ թե այն է, թե ինչպես հասնել ընտրված ինքնությանը և շրջապատին հարկադրել այն ընդունել, այլ այն, թե ինչ ինքնություն ընտրել և ինչպես ժամանակին այլ ընտրություն կատարել, եթե նախորդը կորցրել է իր արժեքը կամ գրկվել երբեմնի գրավչությունից: Ժամանակակից կյանքում մարդկանց անասելիորեն նյարդայնացնում է ոչ թե սոցիալական հարափոփոխ իրականության որևէ շերտում սեփական տեղը գտնելու և գտնելու դեպքում արտաքսումից խուսափելու մշտական մտահոգությունը, այլ այն հոգեմաշ կասկածը, որ դժվարությամբ հաղթահարված սահմանները սորուն բնույթ ունեն և ամեն պահ կարող են դառնալ անհասանելի: Ուստի պատահական չէ, որ այս պայմաններում շատերը պարբերաբար հայտնվում են ինքնության ճգնաժամի վիճակում:

⁴ Տե՛ս **Бауман З.** Текущая современность. М.: "Питер", 2008, էջ 67, 86-87:

Անորոշության պայմաններում հասարակության մշտական ուղեկից է դառնում գործազրկությունը: Ոչ մի մասնագիտական խումբ կամ որակավորում ապահովագրված չէ դրանից: Աճում է նոր, անհատացված աղքատությունը, անհավասարությունը տեղափոխվում է դեպի սոցիալական ռիսկերի անհատացված ոլորտ: Ձևավորվում է պարադոքսալ մի իրավիճակ, երբ անհատի և հասարակության փոխկապակցվածությունն այնպիսի փոխակերպումների է ենթարկվում, որ հասարակական ճգնաժամերը, կորցնելով իրենց հասարակական-քաղաքական բովանդակությունը, մարդկանց կողմից ընկալվում են միայն որպես անձնական խնդիրներ: Անհատացված խնդիրների շարունակական աճը կեցության ոլորտից արտամղում է օտար և խորթ ընկալվող հասարակականը: Անհատականը մտքերի ոլորտից, մարդու ներաշխարհից ազատության իրացման շնորհիվ ներխուժում է հասարակական կյանք: Սոցիալականի վերջը նշանավորող իրավիճակում (Ժ. Բոդրիյար) վարքի գլխավոր շարժառիթ է դառնում մշտապես առաջ շարժվելու մտահոգությունը: Արհամարհված հասարակական պարտավորությունները ստորադասվում են անհատական հաջողությանը:

Նման պայմաններում արմատապես վերանայվում է նաև արժեքային համակարգը: Առաջին հերթին մարդիկ հրաժարվում են հեռահար նպատակներից և խնդիրներից: Դա պայմանավորված է նրանով, որ մարդը կորցնում է հավատը որոշակի նպատակների հասնելու հնարավորության հանդեպ: Այնինչ մերօրյա կյանքի հասարակական հաստատությունները և սոցիոմշակութային անկայուն միջավայրը չեն նպաստում հավատի ձևավորմանը: Առանց ամուր հիմքի, որտեղ պետք է արմատավորվի վստահությունը, անհետանում է արիությունը, որն այնքան անհրաժեշտ է խիզախ որոշումներ ընդունելու և հեռահար նպատակների իրականացման համար անձնական պատասխանատվություն ստանձնելու համար: Եթե մարդը կորցնում է հեռահար նպատակներին հասնելու նպատակով հետևողականորեն առաջ ընթանալու նկատմամբ ունեցած ողջախոհ հավատը, ապա արժեզրկվում է սոցիալական կայունության գաղափարը: Անցյալ դարասկզբի տեսական սոցիոլոգիայի հենասյուններից մեկը՝ Մաքս Վեբերը, կարծում էր, որ մարդկային վարքը կարգավորող գլխավոր գործոնը «ինստրումենտալ ռացիոնալությունն» է: Այսինքն՝ որոշարկված նպատակների արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ է միայն ընտրել դրանց հասնելու լավագույն միջոցները: Հասկանալի է, որ երևույթների նպատակառացիորեն նման ընկալման դեպքում հնարավոր անվստահությունն ու անհանգստությունը պետք է վերաբերեն միայն ընտրված միջոցների արդյունավետությանը: Սակայն, ի տարբերություն նախորդ ժամանակների, այսօր միջոցներն այլևս անվստահության և անհանգստության հիմնական աղբյուր չեն: Իրավիճակն էապես փոխվում է հետարդիական հասարակությունում: Տեխնոլոգիական ժամանակակից

սարքերով գերհագեցած տնտեսությունն ապահովում է միջոցների գերարտադրություն: Դրանք այժմ արտադրվում են հարաճուն արագության սկզբունքով՝ առաջ անցնելով անհրաժեշտ պահանջմունքների՝ նախորդ ժամանակներին բնորոշ համեստ շեմից: Վաղուց արդեն հնացել է «պահանջարկն է ստեղծում առաջարկ» հայտնի սկզբունքը: Այժմ գործում է ճիշտ հակառակ տրամաբանությունը: Բազմագործառույթային միջոցների ավելցուկը (պարբերական թարմացմամբ) «հրահրում» է նոր, նմանը չունեցող նպատակների անընդհատ որոնում: Նման պայմաններում օգտագործման համար պատրաստի տարատեսակ լուծումներ են առաջարկվում անգամ դեռևս չարտաբերված և քմահաճ ցանկությունների համար: Մյուս կողմից՝ նպատակները դառնում են ավելի անորոշ ու տարտամ՝ վերածվելով անհանգստության ավելի խոր և հիմնավոր աղբյուրի: Երբեմնի մեծ նպատակները փոխակերպվում են զսպանակված սոցիալական լարվածության մեծ անհայտների: Համատարած անորոշության նկատմամբ ձևավորված նման արձագանքն աստիճանաբար դառնում է ավելի գոեհիկ ու անթաքույց: Ամենից առաջ կտրուկ նվազում է հետաքրքրությունը մեծ քաղաքականության հանդեպ: Մարդիկ անտարբեր են դառնում քաղաքական շարժումների ու կուսակցությունների, ծրագրերի ու համոզմունքների նկատմամբ: Իսկ եթե դրանք հետաքրքրում են անհատացված հասարակության միայն առընթեր ժամանակով ապրող մարդկանց, ապա զուտ շահադիտական իմաստով: Շատ քչերին է հետաքրքրում հեռավոր ապագան, քանի որ նախընթաց փորձը ցույց է տալիս, որ քաղաքացիների ներկա գործողությունների (կամ անգործության) և ապագա վիճակի բարեփոխման հավանականությունը չնչին է: Քաղաքական աճող անտարբերության հանրային վակուումը հագեցվում է անձնական կյանքի ինտիմությամբ, կյանքի հանրային ոլորտը «ապագադուրացվում» է: Հեղափոխական ժամանակների ոգեշնչող ռոմանտիզմը վերածվում է պարզունակ շահախնդրության: Տեսանելի ապագայում որևէ բան սկզբունքորեն բարեփոխելու անկարողությունը շատերին դարձնում է անհանդուրժող ու նախահարձակ: Մարդկանց մեջ այն պատրանքային գիտակցությունն է ձևավորվում, թե անորոշության ու անգործության դեմ պայքարի «արդյունավետ» ու «ռացիոնալ» ձևն ագրեսիան է, որով և ստեղծված պայմաններում կարելի է բավարարել ինքնահաստատման և սեփական անձի նկատմամբ հարգանքի բնական պահանջմունքը: Բնական է, որ անորոշության և հանրային տրանսցենդենտալ արժեքների մերժման պայմաններում ամենից շատ տուժում է բարոյականությունը: Մարդն իր նմաններին վերաբերվում է ոչ թե որպես հարգանքի և հոգատարության արժանի անձի, այլ որպես յուրօրինակ մի օբյեկտի, որը, ի թիվս այլոց, պետք է բավարարի բազմաթիվ պահանջմունքներից մեկը: «Բարեկամական կապերը դիտարկվում են որպես իրեր, որոնք պետք է սպառել և ոչ թե արտադրել, դրանք ենթա-

կա են գնահատման նույն չափանիշներին, ինչ սպառման մյուս բոլոր առարկաները... ինդիքը ոչ թե հանուն միության պահպանման գոհականության խրախուսումն է, այլ սպառման համար արդեն պատրաստի հաճույքների ստացումը»⁵: Հուսաբեկ մարդիկ ժամանակի մեջ ապակոդմնորոշվում են, երբեմնի վեհ, անանձնական նպատակները կորցնում են իրենց կարևոր իմաստն ու նշանակությունը: Կոտորակված ժամանակում ոմանք՝ կամովի, ոմանք՝ հարկադրված դառնում են ծայրահեղ անհատապաշտներ: Ըստ այդմ, եթե ոմանց համար վարքի գլխավոր դրդապատճառ է դառնում սոսկ գոյատևման միջոցների հայթայթումը, ապա մյուսների համար՝ նյութական բարեկեցության շարունակական բազմապատկումը: Տարբեր էլակետերից շարժվող մարդկանց այս երկու տիպերին միավորում է նյութականացված նպատակների նկատմամբ կայուն վերաբերմունքը: Դա հենց այն առանցքն է, որի հիմքի վրա կառուցվում է ժամանակակից զանգվածային-սպառողական հասարակությունը՝ իրեն բնորոշ տարօրինակ հատկանիշների հարուստ բազմազանությամբ:

Հասարակությունը՝ իբրև ինքնավերարտադրվող համակարգ, պարունակում է ապագայի այլընտրանքային բազմաթիվ սցենարներ: Նրա զարգացումն ուղեկցվում է այդ սցենարների միջև ընթացող մշտական պայքարի պայմաններում և գրեթե միշտ ուղղված է բնական ու սոցիալական միջավայրի հետ առավելագույն կայունություն հաստատելուն: Սակայն պատահական ատրակտորների (սահմանային վիճակ, որին հասնելով համակարգն այլևս չի կարող վերադառնալ իր նախորդ վիճակներից որևէ մեկին) մեծ ազդեցության հետևանքով քիչ հավանական է հստակորեն կանխատեսել, թե բիֆուրկացիոն (երկճյուղավորման) կետում հնարավոր սցենարներից որն իրականություն կդառնա: Եթե հասարակական համակարգերի զարգացումը սովորաբար պայմանավորված է լինում սոցիալական սուբյեկտների փոխգործակցության օբյեկտիվ-պատմական օրինաչափություններով, ապա բիֆուրկացիոն պահին վճռորոշ են դառնում ստոխաստիկ գործոնները: Պ. Լապլասի ոգով ըմբռնված ավանդական դինամիկական դետերմինիզմին փոխարինում է ստոխաստիկական կամ հավանական դետերմինիզմը⁶ (երկճյուղավորումների շղթա և ընտրության գործողությունների անընդհատություն): Համակարգի կենսագործունեության բեկումնային փուլում, նկատում են Բ. Պրիգոժինը և Բ. Ստենգերսը, անհնար է կան-

⁵ Бауман З. Индивидуализированное общество, с. 197-198.

⁶ Քանի որ ստոխաստիկական դետերմինիզմն առնչվում է բիֆուրկացիաներին, ապա բնական կլինի այն անվանել «ոչ գծային» դետերմինիզմ (ի տարբերություն լապլասյան «գծային» դետերմինիզմի): Համափիլիսոփայական իմաստով դետերմինիզմի սկզբունքը ենթադրում է, որ բոլոր երևույթները պայմանավորված են անհրաժեշտ պատճառական կապերով և խիստ որոշակի օրինաչափություններով: Անցումը դինամիկական օրինաչափություններից ստոխաստիկականին որևէ կերպ չի սահմանափակում դետերմինիզմի համափիլիսոփայական սկզբունքը:

խատեսել նրա ապագան, քանի որ անկայունության և անհավասարակշռության պայմաններում ցանկացած չնչին և աննշան թվացող գործողություն կամ իրադարձություն կարող է փոխել համակարգը, հետևաբար նաև պատմության ողջ ընթացքը⁷: Երբ օրինաչափորեն կամ պատահականորեն գերակշռում են ապակայունացնող հատկանիշները, համակարգի օպտիմալ վերակառուցարկումը դառնում է խնդրահարույց, ինչը կարող է հանգեցնել համակարգի քայքայման ու կազմալուծման: Համակարգն անցնում է գոյության ու գործառության այլ մակարդի, որի հիմնական բնութագրիչներն են դառնում քառսը, անորոշությունն ու տագնապը:

Ժամանակակից հասարակության մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն արտացոլվում են մարդկանց ապրելակերպում, նրանց գիտակցության և վարքի բնորոշ դրսևորումներում, ռիսկին և անորոշությանը հարմարվելու նրանց աշխատակարգերում: Ոչ գծային սոցիալական գործընթացների հիմնական հատկանիշները (բացություն, անհամաչափություն, անդարձելիություն, պատահականություն, անկանխատեսելիություն) հրատապ են դարձնում անորոշության պայմաններում սոցիալական փոխգործակցության ռացիոնալացման հիմնախնդիրը:

Ռացիոնալացման հրամայականը գլոբալ փոխակերպումներին և սոցիալական նոր միջավայրին ու պայմաններին հարմարվելու օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է: Տարբեր մշակույթների ռացիոնալացման տարբեր ձևեր են համապատասխանում, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ կենսագործունեության կազմակերպման և կարգավորման յուրաքանչյուր եղանակ արտացոլում է այս կամ այն մշակույթը ձևավորող ռացիոնալացման խիստ որոշակի համակարգ: Ռացիոնալացման առանձնահատկությունները հատկապես բնութագրում են մարդկանց և սոցիալական խմբերի փոխգործակցությունների հիմքում ընկած փոխանակային այն հարաբերությունները, որոնք բնորոշ են հետարդիական հասարակությանը:

Փոխանակության հարաբերությունների խորհրդանշում (սիմվոլիզացիա): Խորհրդանիշային փոխանակությունը (Մ. Բոդրիյար) աստիճանաբար դուրս է մղում սոցիալական հարաշարժության հետարդիական փուլում արտադրության համակարգից գործընկերների տնտեսական փոխգործակցության վրա հիմնված ավանդական աշխատակարգը: Փոխանակության միջոցները, քիչ առ քիչ կորցնելով երբեմնի սպառողական արժեքը, ձեռք են բերում խորհրդանիշային իմաստ և արժեք: Խորհրդանիշային փոխանակությունը, դառնալով ժամանակակից սպառողական հասարակության հիմնարար ունիվերսալիա, սկզբունքորեն տարբերվում է տնտեսական փոխանակությունից: Այն

⁷ Стé u Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М., 1986:

այլևս ոչ թե միջոցների (ապրանքներ և ծառայություններ) անմիջական, այլ ընդամենը ապրանքանիշների (բրենդ) և նշանների փոխանակում է, ընդ որում՝ փոխանակողների փոխգործակցությունը ոչնչով սահմանափակված չէ, քանի որ այն սիմվոլիկ բնույթ ունի (փոխանակությունը տեղի է ունենում խորհրդանիշների միջև և ոչ թե խորհրդանիշների ու իրականության), խախտվում է իրականության հետ փոխգործակցության կապը⁸: Ռեալի և ռացիոնալի հոգեվարքն ազդարարում է սիմուլյացիայի դարաշրջանի սկիզբը: «Ռեալության նախկին սկզբունքի փոխարենն այսօր մեզ կառավարում է սիմուլյացիայի սկզբունքը»⁹: Նշաններն արդեն մատնանշում են ոչ թե առարկաներ, այլ սոսկ այլ նշաններ: «Ձանգվածային-տեղեկատվական մշակույթը,- նկատում է Էդ. Հարությունյանը,- կազմված է տարբեր իմաստներ ու տարբեր գործառույթներ ունեցող այնպիսի բեկորներից, որոնք ըստ էության հակադրվում և դիմադրում են ընդհանրական նշանակություն ունեցող և աշխարհի միասնականությունը պահպանող խորհրդանիշներին, ինչն էլ իր հերթին նշանակում է, որ ժամանակակից, այսպես կոչված, **«ադանդավորական»** մշակույթը դարձել է ճգնաժամերի ու ցնցումների աղբյուր»¹⁰: Ձևավորվում է հիպերռեալության ֆենոմենը: Իրականացվում է նշանի ազատագրում կամ ինչպես Ժ. Բոդրիյարն է անվանում՝ սիմուլյացիա (իրականության փոխարինումը իրականության նշաններով): Հիպերռեալությունը շատ ավելի գրավիչ է, քան այն ռեալությունը, որը մեր ամենօրյա գոյության սովորական միջավայրն է: Հիպերռեալության պայմաններում ձևավորվում են սոցիոմշակութային հատուկ դիրքորոշում-սպասումներ, որոնք դրսևորվում են որպես ոչ համակարգային, իրադրային բնույթ ունեցող այնպիսի սոցիալական ծածկագրեր, իմաստներ կամ սոցիալական պրակտիկաներ, որոնք օգնում են հարմարվել անորոշ պայմաններին, ոչ գծային արտաքին միջավայրին: Մպասելի արդյունքները ձևավորում են դրական դիրքորոշում, հույս և վստահություն: Սակայն չիրականացած հույսերը ոչ թե անմիջապես հիասթափեցնում են մարդկանց, այլ միառժամանակ վերածվում են սիմվոլիկ ձևերի («միայն թե պատերազմ չլինի»), կամ փոխարինվում են էկզիստենցիալ այլ դրսևորումներով՝ համբերությամբ («կարող էր ավելի վատ լինել»), վախով («թեկուզ այսպես, մյուսներն ավելի վատ վիճակում են») և այլն: Որպես կանոն, դրսևորվելով ոչ ակնհայտ, գաղտնի ձևով, այսպիսի բովանդակային ծանրաբեռնվածությամբ իմաստները դառնում են սոցիալական փոխգործակցության նոր հիմունքներ: Տրանսցենդենտալ խնդիրներն այլևս չեն հուզում և հետաքրքրում

⁸ Տե՛ս **Борийяр Ж.** Символический обмен и смерть. М.: "Добросвет", 2000, էջ 147-155:

⁹ Նույն տեղում, էջ 113-122 :

¹⁰ **Էդ. Հարությունյան**, Բացակա մարդը. հիշելու և հուսալու երկընտրանքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 2018, № 3, էջ 5:

մարդկանց, համընդհանուր արժեքները դառնում են անցանկալի, վերանում է «իրականի և կրկնօրինակի, աստվածայինի և դիվականի գոյաբանական տարաբաժանման անհրաժեշտությունը, ամեն ինչ վերածվում է նշանների սոսկական հաջորդականության»¹¹: Հայելիները կարծես մեկեն վերանում են, մարդիկ այլևս չեն տեսնում իրենց և չեն իմաստավորում իրենց արարքները: Հայելիներին փոխարինում են մեծ էկրաններն ու բրենդային բուտիկների և մոլերի գովազդային հսկայածավալ վահանակները, կյանքն ընկալվում է որպես փայլփլուն ցուցափեղկերով զարդարված գայթակղիչ վիրտուալ պոդոտա, ինքնարտացոլումը դառնում է ավելորդ, ինքնանդրադարձը՝ վտանգավոր: Միմուլյակները (բնօրինակին չհամապատասխանող կեղծանմանակ, նենգապատկեր) սոցիալականի ոլորտից հետևողականորեն արտամղում են իրական փոխգործակցությունը: Միմուլյակը սոսկ վերասերված պատճեն չէ. Ժ.Բոդրիյարի կարծիքով՝ այն ներամփոփում է զարմանալի մի ուժ, որը ժխտում է և՛ բնօրինակը և՛ պատճենը: Ֆիզիկական կոնկրետ օբյեկտների հետ գուգորդման շնորհիվ՝ սիմուլյակները աստիճանաբար ձեռք են բերում ինքնավար իմաստ և նշանակություն՝ դրանով իսկ ստեղծելով իրականության այնպիսի պատրանք, որը ամրագրվելով ավելի իրական է ընկալվում, քան ռեալ իրականությունը: Ծանրակշիռ **logos**-ին փոխարինում է թեթևաբարո **logo**-տիպը: Օրինակ՝ անձնիշխանական (ավտորիտար) հասարակություններում ընտրությունների անցկացումը ստեղծում է իրական ժողովրդավարության պատրանք, մարդու իրավունքների մասին երևութական հոգատարությունը ներկայացվում է որպես իրական ազատություն, դատարկ, հուզառատ մեղորամները՝ որպես սեր, և այլն:

Սոցիալական փոխգործակցությունների մակրոնալիզացում: Ըստ սոցիալական ռացիոնալության վեբերյան հայեցակարգի (նպատակների հստակ պատկերացում, դրանց հասնելու եղանակների հաշվարկելիություն և արդյունավետություն, սոցիալական փոխգործակցությունների կարգավորման ունիվերսալ կանոնների օգտագործում)՝ սոցիալական սիմուլյարումը չի կարող համակողմանիորեն և համարժեք մեկնաբանվել: Հետարդիական ժամանակակից հասարակություններին բնորոշ են անընդհատ աճող հարաշարժությունը, բոլոր գործընթացների փոփոխության տեմպերի աննախադեպ արագությունը, ավտոմատացված անդեմ աշխատակարգերի միջոցով ցանկացած մարդու գործունեությունն ու վարքը վերահսկելու և ուղղորդելու ռացիոնալացված համակարգերի համատարած օգտագործումը: Ժամանակակից ամերիկացի մտածող Ջ. Ռիտցերի կարծիքով՝ այս պայմաններում անհրաժեշտաբար ձևավորվում է ռացիոնալության նոր ձև, որին բնորոշ են արագ սննդի ռեստորանների McDonalds համակարգի կանոնները: Ել-

¹¹ Бодрийяр Ж. Общество потребления. М.: "Республика", 2006, с. 164-166.

նելով համանմանությունից՝ նոր ռացիոնալության այս ձևը նա անվանում է մակրոնալդացում: Մակրոնալդացումն անորոշության հաղթահարման և փոխգործակցությունների ռացիոնալացման ժամանակակից յուրահատուկ եղանակ է: Մակրոնալդացման հիմնական հատկանիշներն են արդյունավետությունը, հաշվարկելիությունը, կանխատեսելիությունը և վերահսկելիությունը: Արդյունավետությունը ապահովվում է սոցիալական համակարգի արագ և անխոչընդոտ կյանքի ու ապրելակերպի կազմակերպման համար արտադրության կամ ծառայությունների մատուցման կարողականությամբ, հաշվարկելիությունը՝ արագություն-գին-որակ շահեկան հարաբերակցությամբ, կանխատեսելիությունը՝ անկախ ապրանքների ձեռքբերման ու ծառայությունների մատուցման վայրից՝ ստանդարտ հավաքակազմով, վերահսկելիությունը՝ առանց մարդու մասնակցության տեխնիկական միջոցների օգտագործմամբ¹²: Ռացիոնալացնելով գիտակցությունը և ձևավորելով արդյունավետ, կանխատեսելի և վերահսկելի վարքաձև՝ մակրոնալդացումն անմիջականորեն ազդում է սոցիալական փոխգործակցությունների բնույթի վրա: «Այնպիսի ոլորտի ռացիոնալացմամբ, ինչպիսին կենցաղն է,- նկատում է Ռիտցերը,- մարդիկ ընդհուպ մոտենում են վերբերյան ռացիոնալության «երկաթյա վանդակին»¹³: Մակայն «արագ» չի նշանակում «լավ»: Մակրոնալդացված հասարակությունում պահանջարկված են ոչ թե բանական, այլ բանախոհական փոխգործակցությունները, որոնց բնորոշ են մակերեսայնությունը, գործապաշտությունը և սակավարժեքությունը: Այսպիսով, մակրոնալդացումը, ինչպես և սոցիալական ցանկացած այլ աշխատակարգ, առավելությունների հետ միաժամանակ ունի նաև իր թերությունները: Ռացիոնալ համակարգերն անխուսափելիորեն ստեղծում են իռացիոնալություն: «Ռացիոնալի իռացիոնալությունը»¹⁴ մակրոնալդացման պարադոքսալ այն հետևանքն է, որն ի վերջո հանգեցնում է վաղօրոք չհաշվարկված, ուստի անսպասելի այնպիսի արդյունքների, ինչպիսիք են անարդյունավետությունը, անկանխատեսելիությունը, կատարվող գործընթացների նկատմամբ վերահսկողության կորուստը և որ ամենակարևորն է՝ մարդկային աշխատանքի ապահովման իրագացումը: Գերռացիոնալացումն ի վերջո կարող է հանգեցնել իռացիոնալության:

Մակրոնալդացված սոցիալական ինստիտուտներն արժեքների արտադրության և վերաբաշխման միջոցով հաստատում և կանոնակարգում են անհատների դերային վարքը՝ այն դարձնելով ավելի կանխատեսելի և կառավարելի, սակայն այդպիսի ինստիտուտների կարգավորմամբ ձեռք բերված սոցիոմշակութային փոխգործակցությունը լինում է կարճատև և առավել քան իրադրային: Մակրոնալդացման մի-

¹² Տե՛ս **Ритцер Дж.** Макдональдизация общества 5. М.: "Праксис", 2011, էջ 61-79:

¹³ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 355-394:

ջոցով ռացիոնալացված հասարակական տարածությունը, սակայն, երբեք չի վերածվում «մշակութային տարածության»: Այդպիսի հասարակական տարածությունը ծառայում է միայն սպառողների սպասարկմանը՝ ամեն կերպ նպաստելով քաղաքաբնակներին ակտիվ սպառողի վերափոխելու ռացիոնալացված համակարգի ձևավորմանը: Լիիգա Ուուսիտալոյի խոսքերով՝ «սպառողները հաճախ օգտվում են սպառման ոլորտի հասարակական ընդհանուր տարածություններից, ինչպիսիք են օրինակ՝ համերգային դահլիճներն ու ցուցասրահները, զբոսաշրջային հանգստավայրերն ու մարզադահլիճները, առևտրասրահներն ու սրճարանները, ըստ էության այդ ընթացքում չմտնելով որևէ իրական սոցիալական փոխգործակցության մեջ»¹⁵: **Հասարակական այդպիսի տարածությունները խրախուսում են գործողությունը և ոչ փոխգործակցությունը:** Մոռանալով համընդհանուրի մասին՝ մարդը խզում է սոցիալական կապերն ու հարաբերությունները, դադարեցնում հասարակական բոլոր պարտավորությունները: Մակդոնալդացված ստանդարտներին կողմնորոշված մարդիկ կորցնում են իրադարձություններին ակտիվ համամասնակից լինելու նախաձեռնողականության բերկրանքն ու հաճույքը: Մակայն **առանց համամասնակցության հոգեխնամ ապրումակցման ստեղծված որևէ բան երբեք արժեք չի դառնա:** Մակդոնալդացված արժեքների արտադրությունը նախատեսված է միայն մեկանգամյա օգտագործման համար: Եվ քանի որ մակդոնալդացված իրականության մեջ ստեղծարար ակտիվությունը արտամղվում և ստորադասվում է սպառողական ակտիվությանը, ապա կասեցվում, իսկ այնուհետև դադարում են նաև բացարձակ արժեքների արտադրությունն ու վերարտադրությունը: Հրաժարումը բացարձակ արժեքներից և անցումը ժամանակավոր, պայմանագրային արժեքներին ստեղծում են պատրանքային գոյության ճշմարտանման պատկեր («կարծես թե»-ն, «իբր թե»-ն այս իրավիճակի համարժեք բնութագրերն են), ըստ էության կեղծանմանակ: Յուրաքանչյուր ոք արժեքների իր համակարգը կառուցարկում է լոկ հարմարավետ, անհոգ գոյության համար: Իբր թե աշխատում եմ, կարծես թե հարևանություն եմ անում, իբր թե սովորում եմ: Մա առժամանակ օգնում է հաղթահարել անվստահությունը և կյանքի այդ հատվածին, տվյալ իրավիճակին որոշակիություն հաղորդում: Մակայն այս «մխիթարական» կեցվածքը լոկ առընթեր գոյություն է, սոցիալական խնդիրներից հրաժարման, ըստ էության փախուստի եսամետ դիրքորոշում:

Ճշմարտանմանության իրավիճակի ռացիոնալացման հաջորդ փուլը խաղային պրակտիկան է, որը հանդես է գալիս որպես գիտակցության մեջ ամրագրված բեմականացված, խաղայնացված վարք, որին խորթ են համընդհանուր բարոյական նորմերն ու արժեքները: Մո-

¹⁵ **Uusitalo T.-K.** Consumption in postmodernity // The Activ Consumer / Ed. Marina Bianchi. London: Routledge, 1998, p. 221.

ցիմաշակութային կարգավորումներում համընդհանրությունն ու որոշակիությունը կորցրած արժեքներն իրենց տեղը զիջում են վճռորոշ նշանակություն ստացած պահանջմունքներին ու շահերին:

Սոցիալական փոխգործակցության խաղայնացում: Հետարդիական հասարակություններին բնորոշ ապրելակերպի անհատացումն անմիջականորեն վերաբերում և այս կամ այն կերպ անդրադառնում է սոցիալական փոխգործակցությունների բնույթին: Անորոշության պայմաններում կորցնելով իրական գոյության զգացողությունը՝ մարդիկ հայտնվում են մի իրավիճակում, երբ այլևս անկարող են բարու և չարի միջև բարոյական ընտրություն կատարել, ճիշտ գնահատել և ռացիոնալացնել իրականությունը, ուստի նրանք նախընտրում են կազմել սակավառիսկ, կարճաժամկետ նախագծեր: Հետարդիականության պայմաններում սոցիալական փոխգործակցություններում վճռորոշ գործոն են դառնում ոչ այնքան անմիջական նպատակասլաց ներգործությունները (հարկադրական կառուցվածություն), որքան արտաքին և ներքին ինքնանդրադարձը, սեփական ապրումները վերլուծելու հակումը: Որպես արտաքին գործոն դիտարկվում են ինստիտուցիոնալ կառույցների ինքնանդրադարձը, իսկ որպես ներքին՝ փոփոխվող պայմաններին մարդկանց համարժեք արձագանքելու ընդունակությունը: Այս հիմնախնդիրն ինքնատիպ լուսաբանման է արժանացել ռուսաստանցի գիտնական Ս. Ա. Կրավչենկոյի խաղայնացման (играизация) սոցիոլոգիական հայեցակարգում: Կանխադրույթի ելակետային հիմունքները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

- կենսական գործապաշտ (պրագմատիկ) ռազմավարությունների մեջ խաղի սկզբունքների, ստեղծարար տարրերի ներառում, ինչը սոցիալական դերերը արդյունավետորեն կատարելու և կյանքի ժամանակակից ռիթմերին հարմարվելու հնարավորություն է ընձեռում,

- անորոշության և ռիսկերի վերարտադրության պայմաններին բնորոշ ռացիոնալության նոր հարացույցի մշակում,

- սոցիալական իրականությունը կառուցարկելու անձնական կարողականության հաշվառում,

- ինքնության փոփոխության հնարավորություն: Այն մարդուն թույլ է տալիս առանց սոցիալական դրության և կարգավիճակի փոփոխության ընտրել այլ ինքնություն,

- հաջողության հասնելու և արագ շահելու կողմնորոշում, ինչը խաղայնացված փոխգործակցություններին հաղորդում է անընդհատ նվաճումների հասնելու կենսադիքորոշում¹⁶:

Խաղայնացումը, խաղային տարերքը կարող են դրսևորվել սոցիալական փոխգործակցության ցանկացած բնագավառում՝ քաղաքականության մեջ (քաղաքական կերպարի ստեղծում, քաղաքականու-

¹⁶ St' u Кравченко С. А. Нелинейная социокультурная динамика: играизированный подход: монография. М.: МГИ-МО-Университет, 2006, էջ 19-20:

յուն արտադրող «գործարան»), տնտեսության մեջ (սովետային տնտեսություն, «ձեռնարկությունների ինկուբատոր» հիմնադրամներ), մշակույթում («աստղերի և գերաստղերի» մրցույթ): PR տեխնոլոգիաների և տարատեսակ վիճակախաղերի միջոցով անմիջապես հաջողության հասնելու կենսադիրքորոշումն ունենալու պատճառով կործանվում են հետևողական և տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ սոցիալական առաջխաղացումն ապահովելու ավանդական պատկերացումները, հաջողությունն ավելի է կարևորվում, քան որակավորումն ու արհեստավարժությունը, վերանում են բարձր արվեստի և զանգվածային մշակույթի ցածրորակ արտադրանքի (կիտչ) միջև եղած տարբերությունները: «Կայուն, այսպես կոչված ներքին միջուկ ծառայող ինքնությունը, նկատում է էդ. Հարությունյանը,- որն ինչ-որ ժամանակ գրեթե համարժեք էր մարդու էթնոմշակութային և սոցիոմշակութային **անձնագրին**, այլևս չի արտահայտում ժամանակակից մարդու խառնվածքն ու հոգեկերտվածքը: Նրա համար ինքնությունը սեփական ես-ի թատերական ներկայացման նման մի բան է, որտեղ ամեն անգամ խաղում է իր մեջ ամփոփված ինչ-որ մեկին, որպեսզի, ինչպես կասեր Բորիսեսը, չիմացվի, որ այս հարահոս աշխարհում ինքը **ոչ ոք է**»¹⁷:

Ուշագրավ մի իրողություն ևս: Ի տարբերություն ավանդական ժամանակների, երբ հավատով հագեցած սպասումները կառուցարկվում էին նպատակասլաց և ջանադիր աշխատանք պահանջող երկարաժամկետ գործունեությամբ, խաղի ժամանակ արդյունքներն ավելի արագ և հեշտությամբ են ձեռք բերվում և որ ամենակարևորն է՝ առանց տանուլ տալու ռիսկի՝ միշտ խաղային իրավիճակը փոխելու այլընտրանքային հնարավորությունների բազմազանությամբ: Այդ իսկ պատճառով, անորոշության պայմաններում խաղայնացումը դառնում է սոցիալական փոխգործակցությունների և ռիսկերի նվազեցման կարևորագույն գործոն, ձևավորվում են ոչ ավանդական, հաճախ պարադոքսալ պայմաններ, երբ ժամանակակից ապակենտրոն և անորոշ աշխարհում հաջողության ձեռքբերմանը միտված ոչ տքնաջան, հետաքրքիր և անմիջապես փոխհատուցում ենթադրող պրակտիկան՝ խաղը, դառնում է մրցունակ ու եկամտաբեր գործունեության սոցիոմշակութային հիմունք, «դատարկությանը ձև տվող ներփակություն, որտեղ հերյուրվում է արվեստական մի կյանք, համատեղվում են առարկայականն ու ենթադրելին, և անորոշ է լրջության ու անլրջության սահմանը»¹⁸:

Մարդկության ամենամեծ նվաճումը՝ բանականությունը, բոլոր ժամանակներում եղել է անհատական և հանրային կյանքի արժանավայել կազմակերպման ամենաարդյունավետ եղանակը: Քաղաքա-

¹⁷ **Էդ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁸ **Հ. Հովհաննիսյան**, Խաղը՝ բեմական ներկայության ձևային հիմք // **Յոնան Հայզինգա**, Homo Ludens: Մշակույթի խաղային տարրի սահմանման փորձ, «Մարգիս Խաչենց», «Փրինթինֆո», Եր., 2007, էջ 327

կրթության զարգացման մարտահրավերներով լեցուն, ռիսկաշատ ու վտանգավոր ժամանակակից փուլում, երբ ամեն վրիպում ճակատագրական կարող է լինել, անհրաժեշտ է բանականությունը, առավել ևս դրա հետարդիական դրսևորումը՝ նոր ռացիոնալացումը, ազատել քաղաքականության և մարդկային անհագուրդ շահերի ու պահանջմունքների անհրավաչափ հավակնություններից և մենիշխանական գոռոզամտությունից: Ռացիոնալացման գործընթացը պետք է ունենա իր սոցիոմշակութային հստակ սահմանները և անպայմանորեն ներառվի հոգևոր ու մշակութային ավելի լայն, հումանիստական համատեքստի մեջ: Սոցիալական փոխգործակցությունների ռացիոնալացման առանցքային և վերջնական նպատակը պետք է լինի արարման լուսապսակի մարդու արժանապատիվ ու երջանիկ կյանքի ապահովումը:

Բանալի բառեր – *անհատացված հասարակություն, ռիսկ, անորոշություն, ռացիոնալացում, նոր ռացիոնալություն, փոխանակության հարաբերությունների խորհրդանշում, սոցիալական փոխգործակցությունների մակրոնալիացում, սոցիալական փոխգործակցությունների խաղայնացում*

ГАГИК СОГОМОНЯН – Проблема рационализации социального взаимодействия в контексте постмодерна. – В условиях неопределённости для адаптации к глобальным трансформациям и к новым социальным условиям рационализация становится объективной необходимостью. В постмодерном обществе, где неопределённость стала стабильной формой жизнедеятельности, рационализация социальных взаимодействий осуществляется следующими способами: символизация отношений (замена реальности символами реальности), макдональдизация социальных взаимодействий (эффективность, калькулируемость, предсказуемость, контроль), а также их «играизация» (игровое поведение, которому чужды всеобщие нормы и ценности). Поскольку каждый способ организации и регуляции социальной жизнедеятельности отражает определённую систему рационализации, формирующую ту или иную культуру, нужно разум, тем более его посмодерное проявление – новую рациональность – очистить от неправомерных притязаний, властных амбиций, всего привнесённого политикой и борьбой человеческих интересов. Процесс рационализации должен иметь чёткие социокультурные границы и быть обязательно вписан в более широкий духовный и гуманистический контекст культуры. Конечной целью рационализации социальных взаимодействий должно стать обеспечение достойной жизни венца творения – человека.

Ключевые слова: *индивидуализированное общество, неопределённость, риск, новая рациональность, символизация отношений обмена, макдональдизация и играизация социальных взаимодействий*

GAGIK SOGHOMONYAN – The Problem of Rationalization of Social Interaction in the Context of Postmodern. – In the face of uncertainty, the rationalization becomes an objective obligation for the adaptation to global transformations and to new social conditions. In the postmodern society, where uncertainty has become a stable form of life, the rationalization of social interactions is carried out in the following ways: symbolizing the relations of ex-change (replacing reality with the symbols of

reality), McDonaldization of social interactions (efficiency, calculation, predictability, control) and the theatricalisation of social interactions (game behavior, which is alien to universal norms and values). Keeping in mind the fact that every way of organizing and regulation social activity reflects a certain rationalization system, which forms a particular culture, the author concludes that the ratio must be cleared from unlawful claims, authoritative ambitions, from all the superficial, which comes from politics and the struggle of human interests. The process of rationalization should have its own clear sociocultural boundaries and necessarily be inscribed in the wider spiritual and humanistic context of culture. The ultimate goal of rationalization of social interactions should be the provision of a dignified and happy life for the crown of creation – Human.

Key words: *the individualized society, uncertainty, risk, rationalization, a new rationality, symbolization of exchange relations, MacDonal's social interactions, gamification of social interactions*

Ներկայացվել է՝ 10.05.2019

Գրախոսվել է՝ 17.05.2019

Ընդունվել է տպագրության՝ 04.06.2019